

פרשת דברים: האם יש לשנות את נוסח תפילת 'נחם'

פתיחה

תשעה באב יוצא באופן קבוע, סמוך לפרשת דברים. חלק מהמפרשים נקטו, שאם במהלך השבוע חל מועד מסוים, ניתן למצוא קשר מדרשי לאותו מועד בפרשה. **הכלי יקר** (א, אד"ה ביו) כתב, שגם בפרשת דברים יש רמז לתשעה באב מהפסוק: "אֶלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר דִּבֶּר מֹשֶׁה אֶל-כָּל-יִשְׂרָאֵל בְּעֶבֶר הַיַּרְדֵּן בְּמִדְבַּר בְּעֶרְבָה לְמִלּוֹל סוֹף בֵּין-פָּאֶרָן וּבֵין-תְּפֵל וְלִבָּן וְחִצְרֵת וְדִי זָהָב".

כאשר משה הזכיר את פארן, כוונתו הייתה לחטא המרגלים שאירע בתשעה באב במדבר פארן שם בכה עם ישראל לאחר בשורת המרגלים. כאשר משה הזכיר את תופל, כוונתו הייתה לחטא העגל שאירע בי"ז בתמוז, שם התעסקו בדבר תפל שאין בו טעם. נמצא, שכאשר משה אומר בין פארן ובין תופל, הרמז הוא לשלושת השבועות החלים בין י"ז בתמוז לתשעה באב. ובלשונו:

"בין פארן ובין תופל. לשון בין ובין, מקום אתי להוסיף שנית ידי ולפרשו על מה דביני ביני בין שבעה עשר בתמוז לתשעה באב, כי פארן היינו מעשה מרגלים אשר בו בכו בכיה של חנם והוקבע בכיה לדורות בליל תשעה באב, ותופל היינו העגל אשר עשו, כי מה שפירש רש"י שתפלו על המן אין לו דמיון במקרא."

בעקבות תשעה באב שחל השבוע, נעסוק במעמד הצומות בזמן הזה. ראשית, נראה האם בזמן הזה שאין גזירות שמד, חובה לצום את ארבעת הצומות כפי שצמו בעבר, ואם כן מדוע, וכן מה ההבדל בין שאר הצומות לבין תשעה באב. כמו כן נעסוק בשאלה האם יש מקום לעדכן את נוסח 'נחם' שאומרים בתפילה.

תוקף הצומות

מהו מעמד הצומות בזמן הזה? המשנה במסכת ראש השנה (יח ע"א), מונה את החודשים בהם השליחים היו יוצאים לתפוצות כדי לעדכן אותן מתי חלים החגים, ומספרת שהיו יוצאים גם באב מפני התענית. מדוע השליחים לא יוצאים גם בתמוז וטבת, בגלל הצומות החלים בהם? הגמרא (שם, ע"ב) כותבת, שזה תלוי ביישובו של רב פפא לסתירה הנמצאת בפסוק שבספר זכריה:

מצד אחד הפסוק כותב שכאשר עולי בבל שאלו את זכריה האם הם צריכים להמשיך לצום, השיב להם שאין צורך: **לְהֵאמֹר יְהוָה צְבָאוֹת צֹם הָרְבִיעִי וְצֹם הַחֲמִישִׁי וְצֹם הַשְּׁבִיעִי וְצֹם הָעֲשִׂירִי יְהִיָּה לְבֵית־יְהוָה לְשָׁשׂוֹן וְלִשְׂמֻחָה וְלִמְעֵדִים טוֹבִים".** **מצד שני**, הפסוק ממשיך לקרוא לימים אלו צומות, משמע שלא בוטל מהם האבל לגמרי.

רב פפא מיישב, שהחילוק תלוי במצב עם ישראל: אם עם ישראל נמצא בימי שמד, חובה לצום. אם עם ישראל בתקופת שלום, אין לצום. אם יש מצב ביניים שאינו מצב שמד אך גם אינו מצב שלום, יש בחירה האם להתענות. עוד הוסיף רב פפא, שתשעה באב חריג בדין זה וגם במצב הביניים ישנה חובה לצום, כיוון שהוכפלו בו הצרות.

בזמן הזה

מה הדין בזמן הזה? לכאורה, המצב מוגדר כמצב ביניים, שלמעט צום תשעה באב, ניתן לבחור אם להתענות אם לאו. שכן לדעת **הרמב"ן** (תורת האדם, אבלות ישנה), מצב של שלום הוא מצב בו נבנה בית המקדש, ומצב של שמד הוא מצב בו יש גזירות על היהודים, ובזמן הזה אין בית מקדש ואין שמד¹. אלא שלמעשה נחלקו הראשונים:

א. **הרמב"ן** (שם) סבר, שלמרות שהמצב מוגדר כמצב ביניים, למעשה קיבל על עצמו עם ישראל להתענות. עם זאת, הוסיף שיש קולא מסוימת במצב זה, כיוון שלהבנתו במצב של שמד בו חייבים להתענות, ארבעת התעניות הן במעמד כמו תשעה באב, דהיינו אסור לרחוץ, מתחילים להתענות מהערב וכו'. כיוון שהחובה להתענות בזמן הזה ייסודה במנהג בלבד, כאשר קיבלו את המנהג, קיבלו רק מנהגי אבלות מצומצמים (כמותם נוהגים כיום).

גם **הריטב"א** (ראש השנה שם, ד"ה והנכון) צעד בשיטה זו וכתב, שהסיבה שהמשנה לא מונה את ימי התעניות כימים בהם יוצאים שליחים להודיע לגלויות על הצום (כפי שעשו בתשעה באב), הייתה שבזמן המשנה עוד הדבר היה תלוי ברצון, ורק לאחר מכן, בזמן התלמוד, נקבע הדבר בכל עם ישראל. ובלשונו:

"והנכון, דודאי בימי חכמי התלמוד כבר היו נוהגין בתמוז וטבת, וכבר קיבלו עליהם ורצו בהם כל ישראל כמו בזמנינו זה ושוב אי אפשר לעקרו, אבל כשנשנית משנתינו לא רצה לשנות דנפקי שלוחין עליהו, משום דההיא שעתא היו תלויים ברצון, ויש שהיו מתעניין ויש שלא היו מתעניין, וכיוון שכן לא היו מטריחין לשלוח שלוחים."

ב. **הרשב"א** (ד"ה אין שמד) חלק וטען, שגם אם בזמן התלמוד קיבלו על עצמם לצום, אין חובה זו ממשיכה לדורות הבאים. ראייה לכך הביא מהגמרא שראינו לעיל הכותבת שבזמן הזה לא שולחים שליחים בתמוז ובטבת, למרות שבזמן התלמוד כבר קיבלו על עצמם צומות אלו כחובה - משמע מכאן שלא כל כך קריטי אם יעשו את הצומות הללו בזמנם, שכן גם כך יש אפשרות לבטלם.

לא זו בלבד, אלא גם וייתכן שלדעת הרשב"א בזמן הזה אין להתענות כלל, גם לא מבחירה. הסיבה לכך היא, שעל אף שכאמור לדעת הרמב"ן מצב של שלום הוא מצב בו בית המקדש בנוי, לדעת הרשב"א אין צורך להרחיק לכת כל כך, ודי שעם ישראל יושב בארצו כדי שהמצב ייחשב כמצב של שלום.

להלכה

להלכה פסק **השולחן ערוך** (תקנ, א) כדעת הרמב"ן, ומשום כך הוסיף שאין לפרוץ גדר ויש להתענות. אולם, כאשר מדובר בארבע הצומות הקלים, נהוג שמעוברות ומניקות לא מתענות כלל, כיוון שכפי שראינו, קבלתם רק במנהג. בתשעה באב, כיוון שגם בשעה שאין שלום ואין שמד חובה להתענות, לכן מחמירים מעט יותר.

¹ למעשה **הרמב"ם** (פירוש המשנה ראש השנה א, ג) טוען, שגם בזמן בית המקדש השני צמו בט' באב, ורק כאשר יגיע המשיח יפסיקו לצום. לכאורה אין לכך פשר, שהרי אם בית המקדש יהיה בנוי אז מדוע להתענות, ואכן מחמת כך טען **הרשב"ץ** (ב, רעא) שיש ברמב"ם טעות סופר. אולם, כיום ברור מכתבי יד שאכן כך דעת הרמב"ם, ולביאור שיטת הרמב"ם ניתנו מספר הסברים (ועיין במאמרו של הנשקה, דברים תשנ"ו).

תפילת "נחם"

בתלמוד הירושלמי (ברכות ד, ג) מובא בשם רבי חייא מציפורין, שבתשעה באב יש להזכיר בתפילה את המאורע, ולומר נוסח בו מבקשים רחמים על עם ישראל, בית המקדש החרב וירושלים ההרוסה. למרות שהוספה זו לא נזכרה בבבלי, למעשה היא נפסקה ברי"ף, ברמב"ם וברא"ש במעט שינויי נוסחים. נחלקו הראשונים באלו תפילות יש לאומרה:

א. **הרא"ש** (ד, לד) כתב שמעיקר הדין היה מקום להזכיר תפילת "נחם" בכל התפילות, כפי שבראש חודש מזכירים "יעלה ויבוא" בכל התפילות, עם זאת ולמעשה, נהוג לומר רק בתפילת המנחה, וכן פסק **הרמ"א** (תקנז, א). טעם לביאור המנהג הביא הבית יוסף (שם), שכיוון שנאמר בגמרא שרק לעת ערב הציתו אש בבית המקדש, לכן יש לומר תפילה זו דווקא במנחה.

גם את תפילת "עננו" בעקבות **הגאונים ורש"י** (שבת כד ע"א ד"ה ערבית), מנהג האשכנזים לומר רק במנחה. הסיבה שלא אומרים אותה בשאר התפילות, כיוון שיש זמן רב עד סיום התענית, ויש חשש שהאדם יאכל ונמצא שאמר שקר כשאמר ב"עננו" שהוא מתענה. את דברי הגמרא (שם) שיש לומר בכל התפילות "עננו", יישב הרשב"א (א, קמב) שבזמן הגמרא אכן כך היה, אבל בזמן הזה ירדה חולשה לעולם ויש יותר סיכוי שהמתענה ישבור את צומו. ובלשונו:

גם מה שאמרת שתמהת על מה ששמעת משם רש"י ז"ל. כדין אמרת. ובשם רש"י ז"ל לא בתפילת ערבית בלבד אמר אלא ערבית ושחרית עד המנחה אלא שהוא ז"ל נתן טעם לדבריו מפני שעכשיו נכנסה חולשא בעולם וקרוב הדבר שיצטרך לאכול ולפיכך לא יבטח בעצמו להזכירו בתפילותו."

ב. **רבי יהודה אלברצלוני** (מובא בטור תקנז) חלק וסבר שיש להזכיר "נחם" בכל התפילות בתשעה באב, כפי שבדרך כלל יש להזכיר מעין המאורע בכל התפילות, וכן פסק **השולחן ערוך** (תקנז, א). כך פסק גם **הברכי יוסף** (שם, א), שהוסיף בשם גדול דורו מהר"י הכהן שכן המנהג בירושלים.

כשם שחלק **השולחן ערוך** (תקסה) על הרמ"א בדין אמירת נחם, חלק וסבר **כרמב"ם** (תפילה ב, יד) ו**הרשב"א** (שו"ת שם) שיש לומר 'עננו' בכל התפילות, כדברי הגמרא במסכת שבת. הם לא חששו לאמירת דובר שקרים, כיוון שגם אם יאכל, מכל מקום כיוון שהיום נקבע כיום תענית על ידי חכמים, אין בכך שקר. מה עוד, שגם אם יאכל, כיוון שהוא נחשב אנוס אין בכך שקר.

הצעות לשינוי הנוסח

כאמור חלק מתפילת נחם, כולל את המילים "ואת העיר האבלה והחרבה והבזויה והשוממה, האבלה מבלי בניה והחרבה ממעונותיה והבזויה מכבודה והשוממה מאין יושב". לאחר מלחמת ששת הימים, בה שוחררה ירושלים, דנו הפוסקים האם יש מקום לשינוי נוסח נחם, שכן ירושלים כבר לא שוממה מעין יושב:

א. **הרב עובדיה** (יחזק דעת א, מג) סבר שאין לשנות את הנוסח הנחם, והביא שני נימוקים. **נימוק ראשון**, ניתן לפרש שתפילת נחם לא מתייחסת דווקא לאזור ירושלים, אלא לאזור בית המקדש, וכיוון שבאזור זה שועלים מהלכים ואין שליטה רוחנית במקום, המקום נחשב חרב. מה עוד, שגם ירושלים העתיקה מלאה כנסיות ומסגדים, ויש מקום לשיפור המצב הרוחני.

נימוק שני הוסיף, שגם אם נפרש שהכוונה לעיר ירושלים שחרבה מבלי יושב (ויש להעיר שכך שמשמע מפשט הלשון), אין לשנות את נוסח התפילות המקובל בידינו מדורי דורות. שכן, שהתפילות תוקנו על ידי אנשי כנסת הגדולה, שחשבו על כל אות וכל תג, ובכל אות ותג יש סודות נפלאים ונשגבים, דבר המונע אפשרות לשינוי. ובלשונו:

"ולכן מי הוא זה ואיזהו בדורות אלו שיכול להרהיב עוז לתקן, ולשנות מנוסח התפלה שנתקן על ידי רבותינו הקדושים, אשר רוח ה' דבר בהם ומילתו על לשונם. ובכל תיבה ותיבה ובכל אות ואות שתיקנו במטבע הברכות והתפלות, גנוזים בהן סודות נשגבים ומופלאים, ודברי קדשם מיוסדים על אדני פז ברזין עילאין טמירין."

קושי משמעותי בנימוק זה, שקשה לומר שכל תיבה ותיבה בתפילת נחם (ובכלל בתפילה) ייסודה בהררי קודש. שכן מעבר לעובדה שלא מסתבר שתפילה זו תיקנו אנשי כנסת גדולה, גם אם הם תיקנו, אפילו בזמנינו אפשר לראות עשרות שינויים בין הנוסחים השונים, ובוודאי שבעבר השינויים היו עוד יותר גדולים. לכן יש דוחק בטענה שמחמת סיבה זו אין לשנות (ועיין הערה²).

ב. **הרב גורן** (דיני תשעה באב עמ' 69) ובשו"ת **חמדה גנוזה** (ס' כב) סברו שיש להישאר עם הבסיס של תפילת 'נחם' המופיע בירושלמי, אך להשמיט את הקטעים שבזמן הזה לא רלוונטיים. ההכרח בשינוי לדעתם הוא, שכפי שראינו לעיל בדברי רש"י (וכך מופיע במקומות נוספות), יש חשיבות שלא לומר בתפילה דברים הנראים כשקר, והרי ירושלים אינה במצב של "בלי יושב". ובלשון הנוסח:

"נחם ה' א-להינו את אבלי ציון ואת אבלי ירושלים, ואת העיר האבלה והחרבה וההרוסה. ציון במר תבכה וירושלים תתן קולה. לבי לבי על חלליהם, מעי מעי על הרוגיהם. ולישראל עמך נתת נחלה ולזרע ישורון ירושה הורשת. נערה ה' א-להינו מעפרה והקיצה מארץ דויה, נטה אליה כנרה שלום וכנחל שוטף כבוד גוים..."

ג. **הרב חיים דוד הלוי** (עשה לך רב א, יד, לו) בגישת ביניים סבר, שמצד אחד אין להשאיר את הנוסח על כנו, כדי לא לומר שקרים. מצד שני, גם לא מומלץ לשנות את הנוסח בצורה דרסטית כמו שעשה הרב גורן. משום כך סבר שיש להשאיר את אותו הנוסח, ורק להוסיף את המילה 'שהייתה', דהיינו 'שהייתה חרבה ואבילה מבלי יושב'.

שבת שלום! קח לקרוא בשולחן שבת, או תעביר בבקשה הלאה על מנת שעוד אנשים יקראו³...

² דוגמא לשינויים הגדולים שהיו בתפילה, יש בדברי התוספתא במסכת ברכות (א, כה). התוספתא מציינת מספר ברכות, שבזמן הזה כלולות בברכה אחת, אך בעבר היו ברכות נפרדות. לדוגמא, כיום בברכה על הצדיקים מוסיפים בקשה גם על הגרים והזקנים, אך בעבר כל נושא היה ברכה נפרדת. כמו כן, יש שחיברו את ברכת 'בונה ירושלים' ואת 'צמח דוד' לברכה אחת (וייתכן ששרידים לכך יש גם בתפילה שלנו, בה באמצע ברכת בונה ירושלים מזכירים את 'צמח דוד', למרות שבהמשך יש ברכה נפרדת לצמח דוד (ועיין תוספתא כפשוטה שם)).

³ מצאת טעות? רוצה לקבל כל שבוע את הדף למייל, לשים את הדף במקומך או להעביר למשפחה? מוזמן: tora2338@gmail.com